

18,5 x 12 cm. (Notice sur Henri Delarue par Adolphe d'Avril, I—XIV. Paris, Benjamin Duprat, 1862; — 3. Glas Crnogorca (Cetinje), br. 42, str. 1, subota 22. septembra 1875; — 4. U sljedećem radu vidjećemo u pojedinostima kako je Crna Gora pristupila Međunarodnom odboru Društva crvenog krsta i kako je i kada u Crnoj Gori osnovano »Crnogorsko društvo crvenog krsta«; — 5. Arhimandrit Ljubiša, kasnije mitropolit crnogorski Visarion Ljubiša (1823—1884); — 6. M i l j a n i ć P.: Sedmogodišnji rad bolnice »Danilo I«. Glas Crnogorca (Cetinje), god. 16, br. 34, str. 2-3, nedelja 23. avgusta 1887, ili takođe: Srpski arhiv za cel. lek. (Beograd), Od. I, knj. 9:198, 1887; — 7. Zato sam, kao najpravičnije, zadržao u transkripciji njegovo prezime kao Mikieli—Tomić, a ne Mikeli—Tomić.

THE ESTABLISHMENT OF »DANILO'S HOSPITAL« IN CETINJE AND ITS FIRST PHYSICIAN

Savo D. PLAMENAC

On the basis of the authentic material saved in the National Archives of SR of Montenegro in Cetinje, as well as by the aid of the weekly newspaper published at that time in Cetinje, the author described events and conditions which favoured the establishment of the first hospital in Montenegro — »Danilo's hospital«, or »Hospital Danilo the First« in Cetinje.

The material means and the fund were provided by the sale of the presents brought to the Prince in 1871, on the occasion of the heir to the throne Danilo's christening. It was the wish of the Princess Milena to use that money for the establishment, i. e. construction of the hospital in Cetinje.

According to the wish of Prince Nikola, the hospital got the name in the memory of the Prince Danilo the First who was killed in Kotor, in 1860.

The beginning of the hospital construction (according to the documents) was in the middle of August, 1872, and it was finished at the end of May, 1873. The main constructor was Todor Gojković a master builder from Herceg Novi. All expenses for the hospital construction were payed by the »administrator of the Montenegrin finances«, the Duke Djuro Matanović (1825—1900). The total expenses were 7324 florins and 44 Kreuzers.

At the first time, after the building was finished, it was used in military-technical purposes. Only after the beginning of the uprising in Herzegovina, at the end of June 1875, and after the first wounded people had come to Cetinje at the end of August, 1875, the building was equipped for the hospital.

The first physician and the chief of the hospital »Danilo the First« was dr Valerije (Vale) Mikieli—Tomić (1841—1899), a Dalmatian from Pučišće on the island Brač. The very detailed data on him are presented in this paper for the first time, the data on the origin of his family and on his education. In Montenegro, he is remembered for his devoted work. Presenting data on the events from the time of the establishment of »Danilo's hospital«, we pay respect to its first physician and chief.

I ovoga puta osjećam prijetnu obavezu da uputim svoju zahvalnu misao svima članovi cijenjenih kolektiva: Narodne biblioteke SR Srbije i Univerzitetske biblioteke »Svetozar Marković« u Beogradu, Biblioteke i Arhiva SANU u Beogradu, Naučne biblioteke u Splitu, Biblioteke Istorijskog instituta SR Crne Gore u Titogradu, Biblioteke Državnog arhiva SR Crne Gore i Muzeja na Cetinju kao i članovima kolektiva Centralne narodne biblioteke »Đurđe Crnojević« na Cetinju. Oni su prilikom mojih ugodnih i korisnih boravaka među njima, značajno doprinijeli da dođem do svih potrebnih materijala i željene dokumentacije. Ponovo, hvala im od srca.

FELJTON

IZ MOJE RATNE BELEŽNICE

— Sanitet i bolnice —

Dušan SAVIĆ — Doda

Zdravstvena služba za vreme narodnooslobodilačkog rata od svog početka pa sve do kraja imala je svoje specifičnosti koje su bile uslovljene osnovnim karakteristikama naše narodnooslobodilačke borbe. Činjenica je da se zdravstvena služba razvijala uporedo s razvojem celokupne narodnooslobodilačke borbe i da je uspevala da odgovori sve složenijim zadacima koji su stavljeni pred nju. Etape njenog razvoja karakterišu njenu posebnu organizaciju, stručnost, posebno brigu za lečenje ranjenika, vaspitavanje kadrova i njeno postavljanje prema zadacima u svakoj etapi razvoja narodnooslobodilačke borbe. Ono što joj daje poseban karakter, to je pružanje stručne pomoći ranjenicima i bolesnicima pod uslovima velike pokretljivosti i nedovoljno osigurane pozadine, tako da je zdravstvena služba bila primorana da obavlja svoj rad u stanju permanentne pripravnosti za pokret i u toku samih pokreta. To se naročito odnosi na početak narodnooslobodilačke borbe, dok ona nije imala svoje određene oslobođene stalne ili povremene teritorije. Oslobođanje izvesnih teritorija davalo je već drugi profil zdravstvenoj službi koji je zdravstvenu službu u sve većoj meri približavao sanitetu jedne regularne armije. Počevši od časnog saniteta razvijaju se bataljonski, odredski, brigadni, divizijski, itd. saniteti, sa svojim odgovarajućim zdravstvenim ustanovama, a ne kao što su previjališta, ambulante, bolnice lakih ranjenika itd. S druge strane, razvijaju se zdravstvene ustanove manje-više nezavisne od operativnih jedinica koje su dobijale karakter regionarni i stacionarni, a u njima su se lečili ranjenici i bolesnici upućeni iz jedinica sa fronta. Ono što daje naročitu specifičnost zdravstvenoj službi za vreme narodnooslobodilačkog rata je to da su svi saniteti i sve zdravstvene ustanove, bilo pokretne ili stacionirane, pružali istovremeno pomoć kako borcima i aktivistima u pozadini, tako i čitavom našem narodu. Iako je zdravstvena služba u toku svoga razvoja dobijala sve složenije i veće profile, ona je u toku celog svog postojanja nosila još jednu specifičnost koja ju je odlikovala od zdravstvene službe drugih vojski: da sačuva ranjenika od neprijatelja.

Ove velike i specifične zadatke zdravstvena služba mogla je da rešava i da reši zahvaljujući direktnoj i širokoj pomoći, kao i učešću širokih narodnih masa koje su na svakom mestu i u svakoj prilici bile osnovna karika u pomoći zdravstvenoj službi narodnooslobodilačkog rata, kako u snabdevanju, tako i čuvanju, a i negovanju ranjenika.

Sanitet naše narodne revolucije počeo je u stvari da se stvara u doba priprema samog narodnog ustanka. Ti prvi počeci obeleženi su prikupljanjem lekova i sanitetskog materijala, instrumenata i dr., bilo na određena mesta u našim selima u Vojvodini, ili po kućama našeg naroda, u čijoj je svesti već vladala želja za borbom protiv neprijatelja i primljen poziv Komunističke partije za borbu protiv fašizma i domaćih izdajnika.

Aktivno ona započinje svoj rad s početkom prvih akcija i borbi na teritoriji Srema. Pošto nije bilo stručnog osoblja, njihovu funkciju preuzimaju dru-

garice i drugovi, članovi Partije i aktivisti koji pružaju pomoć ranjenicima na licu mesta, evakušu ih u određene kuće po našim selima i preuzimaju i dalje negu i samo lečenje. To je sve tako išlo u početku, dok se nije potražila i stručna pomoć od stručnog osoblja lekara i ostalih zdravstvenih radnika u selima gde su bili smešteni ranjenici. Od kada su stručnu pomoć počeli pružati i zdravstveni radnici, od toga doba već počinje i organizovano snabdevanje materijalom i lekovima i počinju uputi od strane zdravstvenog osoblja, kako drugaricama koje su bile određene za sanitet, tako i ostalim borcima o načinu previjanja i prenošenja ranjenika.

Godine 1941. u jesen formirala se već u bolničarku drugarica Živka Lazić u Šuljmu neposredno posle akcije na žandarmerijsku stanicu. Polovinom marta 1942. godine Fruškogorski odred u Fruškoj gori dobija lekara i od tog vremena zdravstvena služba u Partizanskom odredu počinje svoju pravu i stručnu delatnost. Budući da su potrebe za kadrovima, u stvari bolničarkama, bile veoma velike, usled raširenosti terena i razbacanosti akcija po teritoriji Srema, odmah su počeli bolnički tečajevi s drugaricama koje su borci u Odredu. Taj prvi* tečaj otpočeo je već 8. IV 1942. godine, i imao je,

između ostalih, ove slušaoce: Živku Lazić, Katicu Jokić, Ružicu Đarmati, Velinku Avramović itd. Na tom tečaju — koji je trajao sve do polovice maja meseca iste godine — obrađivan je materijal iz opšte higijene, o suzbijanju zaraznih bolesti, o pružanju prve pomoći, o načinu previjanja i o lečenju ranjenika. Taj tečaj je, u stvari, dao jezgro, iako malobrojno, oko koga se posle odvijala čitava zdravstvena služba u Fruškogorskom odredu. Kurs je održavan pri ambulanti Odreda, gde su se vršili pregledi, davale injekcije, vršila previjanja ranjenika i lečenje bolesnika. Istovremeno, pored ambulante, nekoliko težih naših ranjenika nalazilo se u selima, naročito u Mandelosu, Šuljmu i Ležimiru, Grabovu itd. koji su po kućama bili smešteni u strogoj tajnosti, negovani od strane ukućana, a lečeni od strane lekara i bolničarki sa ovog tečaja koji su, obično noću, dolazili da pruže pomoć.

Na bazi ovih početnih oblika rada zdravstvene službe u Odredu i po selima, zdravstvena služba naše narodne revolucije će se organizaciono i razvijati u ta dva glavna pravca koji joj i daju njenu specifičnost i obeležavaju njene osnovne metode.

Lečenje i smeštaj ranjenika po kućama u selima bilo je vrlo teško i skoro neodrživo u početku zbog toga što su u selima stacionirale izvesne grupe fašista, a pogotovo zato što su u češćim navratima veće grupe fašista ulazile u sela, vršile pljačke, premetačine i odvodile naš narod. I pored svih represalija koje su fašisti vršili kada bi se pronašao u kući borac ili ranjenik, naš narod je ipak u svojim sobama lečio i negovao ranjene borce.

Iz dana u dan rastao je problem skrivanja ranjenika i postavljalo se pitanje kako i na koji način sakriti ranjenika, ali tako da on ostane skriven i kada fašisti uđu u kuću i izvrše premetačinu. To osnovno pitanje i ta misao

* Istina još u početku septembra 1941. godine u samom Odredu su održana 3 predavanja, a docnije u istoj godini u Irigu 4 predavanja za 30 drugarica, zatim u Neradinu, Prnjavoru, Krušedolu i Velikoj Remeti, ali ovaj iz 1942. godine je pravi tečaj.

provlačila se u našoj narodnooslobodilačkoj borbi, kako smo već napred naveli, ne samo u boračkog sastava komandnog osoblja i zdravstvenih radnika, nego i u čitavog našeg naroda, a pogotovu u naših, onda već formiranih, narodnih vlasti, mesnih narodnih odbora, koji su u svojim funkcijama imali i jednu od velikih funkcija da unesu ranjenike u svoje mesto, da ih smeste i da ih zdrave vrata natrag u boračke jedinice.

Naš način ratovanja uslovljavao je veliku pokretljivost naših jedinica, a time i oslobađanje od svega onoga što bi tu pokretljivost sprečavalo. Smeštaj ranjenika po selima morao je da bude blagovremen i ne samo zbog lečenja, nego i zbog toga da bi ranjenici bili sačuvani od osвете neprijatelja. Ti osnovni principi dobili su svoje rešenje u pripremanju skloništa po našim selima koja su bila nedokučiva i za najveće krvoloke i stručnjake za pronalaženje takvih skloništa.

Tako je 25. V 1942. godine osposobljeno prvo sklonište za ranjenike u selu Mandelosu u kući druga Vujice (prezime ne znam). Sklonište je izrađeno po zamisli i dogovoru više drugova iz Odreda i iz mesne narodne vlasti. Neposredno posle završetka ovog skloništa odmah smo iz Odreda slali bolesnike i ranjenike u tu kuću, u stvari, to je bilo jezgro naših kasnijih pozadinskih zdravstvenih ustanova-bolnica, jer se na bazi ovog skloništa i ovog metoda skrivanja masovno otpočelo po čitavom Sremu, skoro po svim kućama, izgrađivati skloništa koja nisu služila isključivo za ranjenike, nego i za sve drugove kojima je to bilo potrebno i za sav naš materijal kojim smo u to vreme raspolagali. Ovakvih skloništa na teritoriji Srema bilo je i ranije i ona su u samom početku oružanog ustanka služila i za druge svrhe, ali pomenuto sklonište odnosno baza je prva za Sremsko-fruškogorski odred i za svrhu čuvanja i lečenja ranjenika. Kasnije je kroz našu mesnu narodnu vlast, mesne narodne odbore građen po svim našim, naročito fruškogorskim selima, kasnije i po istočnom i zapadnom Sremu, veliki broj ovih baza koje su u toku 1942. i 1943. godine korišćene za smeštaj ranjenika. Naravno, ne treba izgubiti iz vida da su baze korišćene samo u ono vreme kada je pretila opasnost, bilo posredna ili neposredna, da se ugrozi život ranjenika, te su oni stavljeni u bazu onda, a inače kada te opasnosti nije bilo ranjenici su bili smešteni po sobama.

Ovo stvaranje baza rešilo je jedno ogromno i veliko pitanje saniteta i njegovog rada i samim time izbegnute su velike teškoće i nedaće koje bi se stvarale redovno ako su prilike bile takve da su ranjenici morali biti pri borbenoj jedinici.

Spomenuli smo već da je lečenje po selima u bazama vršeno od strane saniteta Fruškogorskog odreda, redovnim svakodnevnim obilaskom naših lekara i bolničarki i potrebnim intervencijama, bez obzira na to da li je ranjenik bio u sobi ili u skloništu. U Odredu je sanitet dobijao sve veće i šire ne samo organizacione forme, nego i metode rada. Tako je iz ambulante i iz prvog pomenutog tečaja formiran sanitet I, II, III i IV čete Fruškogorskog odreda u vidu referenta saniteta s drugaricama koje su završile tečaj, s jedne strane, a s druge strane, 25. maja već naredbom Štaba Odreda formirana je od postojeće ambulante bolnica Fruškogorskog odreda nedaleko od puta Grgurevci — Čerević severno od puta koji ide sredinom Venca. U bolnici su u to vreme formirana 2 odeljenja: hirurško i interno, smeštena

pod jedan šator, zatim pod jednu kolibu napravljenu od drveća i pokrivenu senom; hirurški paviljon, kako smo ga zvali, bio je primitivno izgrađen od greda i krova pokrivenog crepom. Bolnica je imala upravu, upravnika i političkog komesara, dr Dušana Savića i Ružicu Đarmati, i ekonoma Živojina Peričina.

U vreme svog formiranja bolnica je imala 28 ranjenika, lakših i težih, i 11 bolesnika. Treba napomenuti da je posle formiranja bolnice nastala evakuacija ranjenika koji su bili po selima, radi stručnijeg i boljeg lečenja, tako da se kapacitet bolnice iz dana u dan povećavao. Zaraznih bolesti u ono vreme nije bilo. Bolnica je imala i svoju kuhinju u kojoj se pripremala hrana samo za ranjenike i bolesnike, a imala je čak i svoj pisani jelovnik.

Higijenske prilike u bolnici bile su dosta dobre. Snabdevanje vodom vršilo se sa izvora koji je bio vrlo blizu. Stručni rad se odvijao preko pregleda, previjanja, redovne svakodnevnih vizite, dežurstva itd.

Odmah po osnivanju bolnice formiran je pri samoj bolnici i II sanitetski tečaj za bolničarke koji je bio po broju već vrlo velik: bile su na tečaju prisutne 32 drugarice. Tečaj je bio značajniji nego I tečaj, jer je praktični deo rada mogao da se odvija koncentrisano u bolnici, a i teorijski deo je dobio veći obim.

Ishrana u bolnici je bila vrlo dobra, jer pored toga što je bolnica imala svoju kuhinju, iz Odreda je nošena hrana iz okolnih sela, jer je narod donosio pripremljena jela i kolače.

Bolnica je zaista postala centralna zdravstvena ustanova, u koju su donošeni ranjenici s bojnog polja, bez obzira na to koliko je bojište bilo udaljeno.

Instrumenti su bili vrlo oskudni, pogotovo hirurški za manje operacije. Tako smo bili primorani da običnim noževima, pinsetama, običnim koncem i malim testerama lečimo amputaše.

Bolnica je istovremeno vršila i higijensko-protivepidemijsku službu, kao i dezinfekciju i dezinsekciju, mada su kasnije po osposobljavanju četnog saniteta to radile naše bolničarke u četama. Naročito se u higijenskom smislu obraćala pažnja na vodu i na nužnike koji su bili uvek poljskog tipa i dovoljno udaljeni od prebivališta. Četni sanitet se uglavnom, prema ondašnjim prilikama, orijentisao na male prevoje, dezinfekciju raznih malih povreda koje su se u običnom životu događale, ogrebotine itd., kao i davanje aspirina i izvesnih lekova kod glavobolje, zubobolje itd. Mi smo već u leto 1942. g. postigli to da su četne bolničarke vršile trijažu i da su u određeno vreme ujutro dolazile u ambulantu lekaru.

Vredno je napomenuti da je osoblje po završenim tečajevima bilo teško zadržati na radu u bolnici, jer su naše bolničarke mahom želele da idu u četnu za bolničarku, pošto su više volele da su u borbenoj jedinici nego u stacionarnoj ustanovi. U to vreme smo već, iako smo imali četne bolničarke, za izvesne akcije i borbe određivali i drugo osoblje, jer smo prema planu akcija pravili i plan saniteta, počev od evakuacije s bojnog polja do četnog prihvatilišta, pa sve do prihvatilišta odredskog i do smeštaja u bolnicu.

Naš sanitet je u leto 1942. g. pored ove bolnice imao i izvestan broj ranjenika i rekonvalescenata po selima. Njih su noću obilazili i pružana im je lekarska pomoć, a ujedno je u selu pružana pomoć obolelom narodu i deljeni lekovi, koliko smo raspolagali.

Snabdevanje lekovima i sanitetskim materijalom, kako smo već ranije napomenuli, išlo je prilično spontano, međutim, posle formiranja bolnice organizovali smo mrežu za snabdevanje lekovima preko naših mesnih narodnih odbora koji su direktno sa apotekama bili u vezi. Tako smo npr. u Čereviću, u Čalmi, u Rumi, pa i u Iloku imali takve mogućnosti, naravno ne uvek; zavisilo je od prilika i od vojne situacije u odnosu na kretanje fašista. Pored toga, mnogo je lekova stizalo iz Bačke, kao i iz Banata, gde su postojali određeni kanali preko Belegiša, naročito, i preko Palanke, Begeča i Novog Sada. Sigurno da se ovom prilikom ne mogu nabrojati svi ovi putevi, jer kao što sam naveo, bilo ih je dosta.

Zdravstveno stanje ljudi bilo je dosta dobro, kao i higijenske prilike za ono doba. Mi smo uspevali da u Sremu u Fruškoj gori borci presvlače svoj veš, naročito onda kada su raznim potrebama odlazili u sela.

Naš sanitet je sa takvom organizacijom u Fruškoj gori bio sve do velike ofanzive koja je počela 26. VIII. Budući da smo znali da se priprema ofanziva, a i da je bolnica o tome bila obavestena, mi smo izvršili već ozbiljne pripreme za svaki slučaj i odredili pravce evakuacije bolnice, što je zavisilo od toga kuda će neprijatelj prodreti u blizini bolnice i kakva će biti situacija s ranjenicima u borbama koje su se predviđale u toj ofanzivi. U tu svrhu smo iz Suseka i iz Luga, od tamošnjih narodnih odbora dobili unapred tražena nosila, a i ono što se u bolnici zateklo, kao i po četama bilo je sve tačno određeno za slučaj evakuacije. Bolnica je u to doba imala oko 90 ranjenika i bolesnika i u ovim pripremanjima 2 dana pred ofanzivu, u dogovoru sa Štabom, četama je naređeno da se u glavnom pokretu za slučaj potrebe moraju ranjenici povlačiti s borbenim jedinicama. Bolnica je, i pored toga, ostala sa oko 30 ranjenika, s bolničkim tečajem i osobljem. U takvoj pripravnosti mi smo 2—3 dana pred ofanzivu primili i ranjenike iz akcije za selo Susek, među kojima je bio i Stevan Kaplarović, student filozofije, ranjen u desnu butinu, s prelomom butne kosti. Pored njega iz te akcije smo primili i druga Šucu koji je bio ranjen u stopalo i nekoliko lakših ranjenika.

Od Štaba Odreda dobili smo naređenje da će nam komandir I čete ili komandant bataljona Gojko (koji je prvog dana ofanzive 26. VIII poginuo) davati naređenje za pokret, prema situaciji kakva bude. Međutim, prvoga dana ofanzive dobili smo naređbu od Štaba Odreda (od druga Kamenjara) da se povlačimo prema Hajdučkom bregu, pre podne oko 10 časova. Međutim, Gojko je već napisao cedulju da se bolnica povlači prema Hajdučkom bregu i posle nekoliko minuta je poginuo i fašisti su pronašli ovu naređbu. Mi smo po naređenju Štaba krenuli prema Hajdučkom bregu i evakuisali ranjenike na nosilima. Evakuacija je bila vrlo teška, jer smo na raspolaganju imali samo nekoliko drugova, a nepokretni ranjenici su morali biti nošeni, tako da su na svaka nosila došla po dva druga. Iako taj prostor koji smo prešli u vazdušnoj liniji nije naročito velik, ipak je s obzirom na dolinu i brda on prilično velik za evakuaciju ranjenika. Ovo

napominjemo zato što smo zbog ovih naredbi koje su fašisti uhvatili kod Gojka doživeli teško bombardovanje kada smo se na Hajdučkom bregu smestili. Bombardovanje je bilo koncentrisano na taj breg, jer su fašisti želeli da unište bolnicu. Iako su fašisti prodrli sve do bolnice, mi smo ih kroz šiprag posmatrali, jer smo bili kamuflirali i ranjenike i bolesnike i svi smo bili raspoređeni u obliku fronta. Pa i pored svih mogućih bombardovanja »štukama« i artiljerijom s rečne mornarice sa Dunava, kao i sa artiljerijom iz »Nadeža« i artiljerijom iz naših sela, ipak je bolnica sa osobljem i ranjenicima ostala netaknuta sve do 17 časova, kada je Štab Odreda došao u bolnicu da obiđe i da da direktive za dalji pokret. Mi smo izvršili sutradan opet jednu malu evakuaciju i prebacivanje prema starom mestu odakle je bolnica krenula i čitav dan smo bili pod vatrom neprijatelja, a i primili smo nekoliko novih ranjenika koje je sanitet I čete evakuisao s položaja prema Grgurevcima.

Uveče tog drugog dana celokupna bolnica je evakuisana sa izvesnim zaostajanjem jednog dela koji su fašisti presekli u sam sumrak i koji nismo mogli da izvučemo. Tu je bilo svega 3 ranjenika koji su posle i pali u ruke neprijatelju, a to je Stevan Kaplarović i drug Suca, trećega se ne sećam.

S pokretom naših jedinica svi naši ranjenici su, i lakši i teži, krenuli s kolonom na nosilima 27. VIII uveče i izvukli se kroz lanac fašista u atar između Grgurevaca i Šuljma između Paprenjače. 28. VIII smo bili u jednom ogromnom kompleksu kukuruza s ranjenicima i borcima sve do večeri, a onda je čitava kolona te noći krenula za Bosutske šume. Usput smo, i pored toga što su fašisti bili po selima, neke ranjenike ostavili drugovima iz mesnih narodnih odbora iz fruškogorskih sela koji su ih smestili u već pripremljena skloništa.

29. VIII. 1942. g. osvanuli smo u Klještrevici u Bosutskim šumama, u kojima u to vreme nije bilo ofanzive, te smo tu nastavili s radom i lečenjem ranjenika u Bosutskom odred. Ranije smo još pre ofanzive u ovaj Odred poslali vrloiskusnu i dobru bolničarku Velinku koja je u to vreme organizovala 2 ambulante s ranjenicima, jednu u Bosutskim šumama u domu Skeli, a jednu na jednom salašu preko u Bosni kod sela Brodac. U Bosni su bili ranjenici iz Zmajevačkog odreda. Pošto su fašisti pripremili ofanzivu i na istočnu Bosnu, Semberiju i na Bosutsku šumu, naš Odred se povlačio iz Semberije preko Bosutskih šuma natrag za Srem. I pošto je ofanziva bila već jenjavala u Fruškoj gori, mi smo se iza Bešenovačkog Prnjavora smestili i, naravno, odmah tu formirali ambulantu s već našim starim izvežbanim bolničarkama. Čete su zauzele svoje položaje na svojim sektorima, tako smo onda već počeli redovni obilazak III i IV, pa i II čete, u cilju pregleda bolesnika i lakših ranjenika koji su bili u Odred, a naši ranjenici su u to vreme bili koncentrisani najviše u selu Šuljmu i Mandelosu, tako da smo, i pored toga što su fašisti bili u tim selima, odlazili pomoću drugova iz mesnih narodnih odbora i preko bašti i veza pružali pomoć i previjali ranjenike.

Desetog oktobra fašisti su opet napali na Frušku goru i naše povlačenje iz ležimirskog atara te noći prema Bosutskim šumama išlo je preko naših određenih raznih puteva.

Jedanaestog oktobra ujutro, opet u Klještrevici, sreli smo se sa VI bosanskom proleterskom brigadom i toga dana već smo imali i oko 15 ranjenika, pa smo ih te noći preko Bosuta preneli do dvorca u Morovičkoj šumi. Tu su nas napali fašisti, ali su bili pobedeni, te smo naše ranjenike potpuno sačuvali i primili nove ranjenike ranjene u toku dana i sa oko 55 ranjenika krenuli zajedno sa Odredom iz Morovičkih šuma prema Bačincima.

Kako je evakuacija bila vrlo teška usled mekanog terena, mi nismo mogli ranjenike nositi sa sobom, te smo ih sa čitavim sanitetom ostavili nedaleko od bojišta da bismo u toku noći izvršili previjanje, napravili nosila od drva i čebadi, a sutra ujutro da krenemo prema glavnini naših jedinica. Fašisti su sutra došli da pretražuju mrtve i pukim slučajem nisu pronašli našu bolnicu, tako da su drugovi iz Štaba oko 16 časova poslali 10 kola, pa smo ranjenike prebacili do Bačinaca, a zatim u Frušku goru prema Privinoj Glavi i Erdevičko-iločkoj šumi.

U Iločkoj šumi presekli su nas fašisti i oko 10 ranjenika je uhvaćeno. Posle borbe koja je trajala skoro ceo dan dobili smo još oko 20 ranjenika i te noći smo ih sve prebacili u Mandelos. Od tog doba naša partizanska bolnica bila je stvarno u Mandelosu. Ranjenici i bolesnici smešteni su po kućama. Obezbeđeni su bili i skloništima, bazama.

Četrnaestog novembra 1942. g. posle podne drugarica Živka Lazić i ja ušli smo u kuću druga Zarka Filipovića u Mandelosu u kojoj su bila dva druga ranjena da ih lečimo i previjemo. Dok smo mi obavljali te poslove, nalletela je fašistička vojska u selo i blokirala ga. Bili smo primorani da ranjenike smestimo u bazu, a i mi sami s njima se sklonimo. Nije potrajalo dugo, fašisti su ušli u kuću, počeli su pucati, vršiti premetačine i zlostavljati ukućane druga Zarka i njegovu drugaricu i malu ćerku od 11 godina Micu koja je znala za sklonište, a koja nas je u stvari zatvorila i zakamuflirala. Čuli smo iz skloništa da je u dvorištu vrlo mučna situacija, da su počeli da muče i Zarka i njegovu drugaricu i bili smo spremni već na to da će mala Mica, pošto su i nju mučili, izdati gde se mi nalazimo. To je sve trajalo oko 1 sata po kući, gde se odigravalo i pijančenje fašista. Na kraju su odveli Zarka u opštinsko dvorište, gde su prikupljali naš narod da bi ih ubili ili oterali dalje za Mitrovicu ili u logor. Pošto je sklonište tako namešteno da smo čuli svaki korak kada se preko njega prelazilo, svakog trenutka smo očekivali da nas pronađu, pogotovo što smo čuli plač Žarkove drugarice koja je u tom plaču nas obavestavala da Zarka fašisti teraju. Posle nekoliko minuta su iz dvorišta nestali i Zarko i fašisti, a i drugarica njegova Jovanka. Ostala je samo mala Mica koja je zbunjeno trčala po dvorištu i plakala. Docnije nismo ni nju čuli, pa smo se pripremali da primimo borbu bombama, ukoliko nas fašisti pronađu. Tada smo začuli sitan Micin korak nad našim glavama i njen glasić: »Čika-Dodo, otvorite, fašisti su otišli«. Kad smo otvorili, Mica nam je čučeci pored vrata rekla da možemo izaći napolje, sve je dobro prošlo, fašisti su hteli da streljaju tatu i mamu, a na kraju su samo tatu oterali u logor, a mama je otišla da ga spase. Sretno je prošlo, jer je ona, iako još dete, obavila zadatak i nijednim znakom nije pokazala da u kući ima ranjenika i ostalih drugova.

To nije jedini slučaj da su naši ranjenici ovakvu situaciju doživljavali: naprotiv, ovo su bili svakidašnji slučajevi oko skloništa kada su fašisti vršili premetačinu i pljačku.

Od tog doba, pa sve do 1. februara, bolnica ostaje u Mandelosu, kao i svi mi iz saniteta. Tu u Mandelosu se formira bolnički tečaj, mi pišemo na pisaćoj mašini tabake za posetioce ovog tečaja i tečaj se u toku decembra i januara završava. Broj ranjenika se znatno smanjuje i, pošto su naše jedinice već 1. novembra krenule za Bosnu, krećemo u Bosnu i ja i drugarica Ružica Đarmati, Katica Jokić i dr.

Treba napomenuti da su u Sremu ostala onda još dva lekara: dr Radoslav Pejaković koji se iz istočnog Srema prebacuje za Šuljam i Mandelos i dr Živojin Popović koji se iz Sasa prebacuje u donji Srem, u Miškovce, Karlovčić. Tu ostaju sve do 1944. g. Održavaju i dalje bolničke tečajeve, odlaze zajedno s drugovima u akcije, leče narod itd.

Čim smo prešli preko Save u Bosnu, našu ekipu je zatekla teška situacija: velika epidemija pegavca. U prvim kućama prve noći kada smo stigli u Bosnu odmah smo počeli s pregledom bolesnika, kao i s previjanjem ranjenika u selu Brodci kraj Bijeljine. Pošto u Sremu nije vladao pegavac, u početku se nismo mogli snaći u situaciji, pogotovo što smo vršili preglede obično noću i nismo mogli videti izvesne znake, naročito crvene fleke po telu, usled slabog osvetljenja. No, putujući do naših udarnih bataljona, do Gornje Čađavice, već smo došli do saznanja da se radi o velikom broju oboljenja od pegavca u narodu, kao i u naših boraca koji su bili smešteni po bosanskim kućama. Kada smo stigli u vojvođanske jedinice, u štab udarnih bataljona, situacija, što se tiče pegavca, nije bila takva kao u Semberiji, jer se pegavac izdvajao odmah iz boračkih jedinica i stavljao po kućama. U to vreme je već bila formirana bolnica u Gornjoj Trnavi, gde je bila lekar drugarica Roza Papo i naši ranjenici su uglavnom tamo evakuisani. Grupa udarnih bataljona je onda već imala naše stare drugarice bolničarke i dolaskom naše ekipe oformljen je kompletan sanitet koji je posle nastavio da deluje kao sanitet Prve vojvođanske brigade, kada se ona 20. IV formirala.

Pri našoj I vojvođanskoj brigadi nismo imali onda neku bolnicu, ali smo imali brigadnu ambulantu u kojoj smo držali pokretne ranjenike i rekonvalescente, a sve ono što je bilo nepokretno i nesposobno za pokret bilo je razbacano po kućama Semberije, a i dosta rekonvalescenata je bilo upućivano u Srem, naročito u zapadni Srem na oporavak.

Posle uspele borbe na Zagonima u blizini Bijeljine dobili smo jednog lekara, dr Mirka Kosa koji je iz domobrana prešao nama i zajedno s nama izvesno vreme radio dok se nije formirala II vojvođanska brigada. Onda je dr Savić upućen da formira sanitet II vojvođanske brigade i u njemu ostao, a referent I vojvođanske brigade postao je dr Mirko Kos. Bez obzira na to što su I i II vojvođanska brigada imale svog lekara, svog referenta, sanitet bataljonski i četni, zbog epidemije pegavca, a i zbog toga što su ranjenici bili razbacani na velikoj teritoriji bez stručne nege i pomoći odlučeno je da se pored bolnice u Trnavi prikupe svi ranjenici i bolesnici i da se formira bolnica u Gornjim Vršanima. U tu bolnicu bio je iz II vojvođanske brigade upućen dr Savić.

Ta bolnica, u stvari, nosila je ime bolnica II sremskog odreda, iako su se u nju slivali ranjenici iz svih naših jedinica, naročito Majevačkog odreda,

kao i iz vojvođanskih jedinica, a 10. VIII stigli su ranjenici iz jedinica crnogorskih brigada posle V ofanzive. Bolnica je bila smeštena po razbacanim kućama u selu Vršanima, a posle su uprava i bolnička ambulanta, pošto se broj bolesnika i ranjenika stalno povećavao, premeštene u Gornje Crnjelovo, pa potom i sama bolnica, jer je tu situacija tada bila mnogo povoljnija, a i moglo se lakše snabdevati iz zapadnog dela Srema u pogledu ishrane i ostalih potreba. U ovoj bolnici su upravu sačinjavali dr Dušan Savić, drugarica Mica (ne znam prezime), Đoka Popović zamenik političkog komesara i glavna sestra drugarica Velinka Avramović. iz Ležimira.

Bolnica je imala hirurško odeljenje i operacionu salu, zatim interno odeljenje sa ambulantom i zarazno odeljenje. Svega je bilo oko 250 ranjenika i oko 50 bolesnika od pegavca i trbušnog tifusa kada se formirala bolnica oko 20. maja, a tokom maja, juna i jula bolnica je već imala oko 500 ranjenika i oko 150 bolesnika od pegavca i tifusa, a i drugih oboljenja. U ovoj bolnici su već masovno vršene hirurške intervencije, amputacije i dr. U okolnim mestima su bile dve ambulante u kojima se četvrtkom i subotom pregledao i lečio narod iz okolnih sela. U to vreme već je bila formirana i komisija koja je davala ocenu sposobnosti za ranjenike i bolesnike i određivala mesta za rekonvalescenciju. Krajem maja u bolnici se otpočelo s kopanjem baza u velikom broju, i to ne u kućama, nego u baštama i poljima, gde smo pred jedan nalet fašista koji su prošli glavnim putem preko bolnice smestili krajem juna preko 400 nepokretnih ranjenika i teških tifusnih bolesnika, jer se nije mogla vršiti evakuacija. Oko dva dana i dve noći bili su ranjenici i bolesnici u bazama, a posle prolaza fašista ponovo je uspostavljena bolnica po već određenim kućama.

Ovde u bolnici smo već imali i bolničku četvu od 30 boraca koja je održavala stražu i vršila ostale potrebe koje su u bolnici postojale. U bolnici je formiran tečaj od 40 posetilaca, mahom omladinki iz Srema. Tečaj je trajao sve do kraja septembra, što znači četiri meseca. Po završenom kursu drugarice su upućivane prvenstveno u vojvođanske brigade, a zatim i u Bosutski odred, kao i u XII majevačku brigadu. Bolnica je već imala i svoju tzv. kulturnu grupu sastavljenu od lakših ranjenika i rekonvalescenata koja je pravila i priredbe po kućama gde su ležali teži ranjenici.

Devetnaestog avgusta 1943. g. uveče pozvat sam da iz Bolnice Gornje Crnjelovo hitno odem do Jamene preko Save da ukažem pomoć ranjenom komandantu bataljona Vasi Slavniću koji je slučajno bio ranjen iz engleskog pikavca kroz donji deo trbuha i karlicu. Kada sam stigao u kuću gde je bio Vasa Slavnić, zatekao sam ga potpuno iskrvavljenog, kolabirano, bledog, s teškom ranom, ali i s velikom radošću kada me je ugledao i molbom da ga što pre prenesem u bolnicu i da ga operišem. Na nosilima smo ga odneli do Save, stavili u čamac i za čitavo vreme u čamcu je Vasa pevao naše borbene pesme: »Mila majko i tebi je dika«, »Ustaj seljo, ustaj rode«, »Partizan sam tim se dičim«. Na moje uporno traženje da prestane, nije prestajao i potpuno je svesno odgovarao: »To su moje poslednje pesme, ko zna da li ću sutra još moći pevati«. U bolnici sam ga operisao, podvezivao krvne sudove, koliko sam pod ondašnjim uslovima mogao tako tešku povredu da operišem. Proveo sam pored njega nekoliko sati u razgovoru i u davanju injekcija. Na nekoliko minuta pred samu smrt obratio

mi se rečima: »Da živi Komunistička partija Jugoslavije, da živi drug Tito, živela pobeda«.

Vasa Slavnić je vrlo lepo pevao, komponovao i svirao u sve instrumente. Bio je veseo i hrabar borac, dobar komandant.

Ova bolnica je tako radila sve do 11. oktobra 1943. g., kada je usled naleta vlasovaca od Jamene i Bosutskih šuma morala da se povuče potpuno gore prema Majevici u već postojeću bolnicu u Trnavi koja je onda bila bez lekara, jer je drugarica Dr Papo već bila premeštena u bosanske jedinice. U Gornjoj Trnavi u tzv. Mičić Mali u kući Pere Ilića bila je osposobljena hirurška sala s previjalištem i ambulantom, a po obližnjim kućama bili su smešteni ranjenici koji su ležali na slami na podu. U selu Jaković i Kačevcu bilo je smešteno zarazno odeljenje, gde su bili bolesnici od pegavca i trbušnog tifusa, s jednim odeljenjem lakših ranjenika u Kačevcu i Bje-loševcu. U Turskim Janjarima ova bolnica je imala brojačano najveće odeljenje lakih ranjenika, tako da ih je povremeno bilo i do 400. Bolnica je po kapacitetu bila jedna od najvećih naših bolnica i oktobra meseca i početkom novembra imala je kapacitet od blizu 800 ranjenika i oko 300 obolelih od pegavca i trbušnog tifusa. I na ovom čitavom terenu gde se prostirala bolnica bile su u toku novembra pripremljene baze kako za smeštaj ranjenika i bolesnika, tako i osoblja. U jednom naletu fašista kroz Trnavu sva je bolnica bila pod zemljom i ni jedan ranjenik nije stradao, iako su fašisti u prilično širokom frontu projurili kroz teren bolnice. Jedino je u Turskim Janjarima ubijen jedan lakši ranjenik koji nije hteo da se skloni u bazu.

Bolnica je primila ranjenike posle napada na Tuzlu i Brčko i svojim ekipama obezbedila prihvatilište u obližnjim mestima kraj Brčkog. Takođe je primila i bolnicu XVI vojvođanske divizije (19.XII) koju je vodio dr Ivan Baboselac i od toga dana se i on nalazio u ovoj bolnici u Trnavi, u kojoj je bio upravnik dr Savić, a politički komesar Vukašin (prezime ne znam). Naročito treba istaći da se u ovoj bolnici uspešno odvijao rad na velikoj hirurgiji, iako s još oskudnim instrumentima i sredstvima, kao i to da je lečenje kako obolelih od pegavca tako i od trbušnog tifusa bilo veoma uspešno u odnosu na ondašnje prilike i da je procent smrtnosti bio vanredno nizak.

U bolnici su takođe radili dr Mento Salon i dr Hasin Čemerkić koji je bio u Turskim Janjarima u početku, a posle je bio prebačen za Šekoviće. Kasnije su u bolnici bili i dr Franjo Bižić i dr Elza (prezime ne znam) koji su vodili zarazno odeljenje i zbrinjavali lake ranjenike u Kačevcu i Beloševcu.

Bolnica je održavala i stručne sastanke na kojima se pored stručnih pitanja raspravljalo i o organizacionim pitanjima. Bolnicu su skoro svakodnevno obilazili predstavnici narodnih mesnih odbora i pružali ogromnu pomoć ne samo u snabdevanju, nego i u obaveštenjima, a pomagali i u dovoženju ranjenika u bolnicu i u upućivanju iz bolnice bilo za Srem na oporavak ili za jedinicu. Važno je napomenuti da je i ova bolnica, kao i bolnica u Gornjem Crnjelovu, bila zaista briga mesnih narodnih odbora koji su svoje dužnosti vršili s najvećim požrtvovanjem i naporom da bi bolnica bila sposobna da odgovori svome zadatku. U ovoj bolnici su umrli

I neki prvoborci iz naših sremskih odreda: Ilija Suić komandant bataljona, bolničarka Jagoda iz Golubinaca itd.

Ova bolnica je zbog svog kapaciteta i značaja bila trn u oku četnicima i fašistima i krajem marta, kada su se naše jedinice 1944. g. povukle iz tog dela istočne Bosne, četnici su uništili skoro sve nepokretne ranjenike koji se nisu mogli povlačiti. S njima su poginuli i dr Franja Lef koji je došao na mesto dr Savića kada je ovaj otišao u Glavni štab Vojvodine za referenta Saniteta, dr Franja Bižić, dr Edo Dajč, politički komesar Vukašin i veliki broj izučenih bolničarki i sestara koje su se u to vreme u bolnici zatekle na radu. Nekoliko bolničarki koje su sačinjavale našu ekipu još od početka 1942. g. zajedno su se vratile u Srem i nastavile da rade na organizaciji saniteta i zauzele su rukovodeći položaj u Odredu i brigadama.

Godina 1944. obeležena je razvojem saniteta koji je bio uslovljen već velikim oslobođenim teritorijama u čitavom Sremu. Razbuktavanjem opšteg narodnog ustanka i zdravstvena služba je dobila svoj zamah. Odmah u početku 1944. god. već se osposobljavaju dve radionice saniteta, i to radionica za tkanje zavoja i gaze u selu Lugu u kojima rade Zuza i Marka Kardelis iz Kisača. Materijal (pamuk i ostalo) prikupljao se iz naših sela. Narod je radio i u dovoljnim količinama davao radionici materijal. U Lugu je stvorena i radionica za izradu nosila koja je pravila dovoljne količine nosila, sasvim stručno napravljenih.

Budući da je već 1944. g. nastala redovna mobilizacija regruta boraca, kako smo ih onda zvali, pri komandama područja, naročito sremskomitrovačkog, iločkog i rumskog, oformljavaju se komisije za preglede boraca. Počinje, tako reći, regularni rad saniteta na pregledima i ocenama sposobnosti.

Istovremeno se održava i viši bolničarski tečaj u selu Grabovu koji je posećivalo oko 35 drugarica s programom koji proširuje znanje naših bolničarki i osposobljava ih već za rukovodeće položaje u smislu referenata područja, brigada, divizija, instrumentarki, higijeničara, dezinfektora itd.

Pored toga što su ranjenici lečeni po selima, formiraju se aprila meseca i 3 bolnice u Sremu: Bolnica P Posavina, Bolnica F Fruškogorska i Bolnica B Bosutska. Ove bolnice već imaju svaka svog upravnika: u P dr Žika Popović, u F dr Radivoj Pejaković i u Bolnici B dr Dušan Zamurović. Bolnice su uglavnom bile orijentisane na formiranje 3 odeljenja: hirurško, interno i zarazno. Iako teritorija Srema nije imala neke epidemije pegavca, ipak je, zbog epidemije u Bosni, bilo (naročito u Bolnici B, a poneki slučaj i u druge dve bolnice) i bolesnika od pegavca koji su epidemiološki vodili poreklo iz Bosne.

Masovno se počinje s nižim bolničarskim tečajevima pri ovim bolnicama, s prosečno 30—40 omladinki koje po završenim tečajevima bivaju već raspoređene u boračke jedinice, a i u pozadinske jedinice po komandama mesta, komandama područja, pa i po selima.

Maja meseca 1944. godine oformljena je bolnica lakih ranjenika u selu Banoštru koju su vodile stare iskusne bolničarke, a pod stručnim nadzorom saniteta Glavnog štaba Vojvodine,

Iako su fašisti sve ređe upadali u naša oslobođena sela, ipak su za ranjenike i bolesnike i dalje pripremana skloništa koja u 1944. g. nisu građena po selima i kućama, nego su građena u samoj Fruškoj gori, u blizini sela. Ove baze su sada bile osnovane na sasvim drugim principima, kako po svojoj veličini, tako i po, ako se tako može reći, izvesnoj strategiji koja im je određivala njihovu lokaciju, a koja je opet trebalo da izbegne prelaz fašista preko nje usled terena na kome su izgrađivane. Ova skloništa po atarima bila su naročito građena na ravnim terenima, tj. čistim od obala i živica, u nameri da se fašistima odbije svaka sumnja da na takvom mestu može da postoji. Usavršavanje ovih skloništa išlo je dotle da smo već početkom 1944. g. uspevali da ih obezbedimo od fašističkih pasa uništavajući posebnim sredstvima svaki miris i trag koji bi pas mogao da otkrije. U ovakvom obezbeđenju kada se striktno pridržavalo određenih kamuflaža uspeli smo da sačuvamo veliki broj ranjenika i bolesnika, mada nam je 1944. g. i u ovim skloništim došlo do provala, odnosno do otkrivanja skloništa od strane fašista, zbog toga što se o kamuflaži i obezbeđenosti ovoga nije dovoljno vodilo računa. Tako smo na potesu Grabovo u jednoj bazi sklonili 14 ranjenika i 15 drugarica s višeg bolničarskog tečaja i uspeli da fašisti tačno pređu preko skloništa i da čak postavie mitraljez nad našim glavama sa svim mogućim psima i specijalistima, a da pojma nisu imali da se unutra nalaze ranjenici i čitav sanitet Glavnog štaba Vojvodine. Međutim, u bazi na potesu Sviloš, gde nam je bio smešten sanitetski materijal i ondašnji referent za apotekarstvo drugarica Dunja sa svojom kćerkom i šef našeg apotekarskog magacina Jova Kamenjarović iz Suseka, baš zbog neopreznosti koje sam naveo fašisti su pronašli trag, ubili drugove i drugarice i zapalili ceo naš materijal.

Bilo je tako pojedinačnih nesrećnih slučajeva s bazama u samoj Fruškoj gori, naročito na Rohalj-bazi, gde je poginuo drug Perica omladinski rukovodilac, u stvari naš prvi ranjenik u Fruškoj gori (marta 1942. g. bio je ranjen u napadu na Martince).

Avgusta 1944. godine već je oformljen i Sanitet Glavnog štaba Vojvodine, u kome, pored načelnika dr Dušana Savića, postoje i referenti za bolničku službu dr Radosav Preradov, referent za trupnu službu dr Bora Gnjatić, referent za apotekarstvo mr ph. Vlada Jovanović. U ovim odeljenjima nalazili su se i pomoćnici Blagoje Lazić student farmacije, Radinka Maša. Sekretar ovog odeljenja bila je Sofija Popović. Referent područja sremsko-mitrovačkog bio je dr Živojin Popović, zvani Ujica. Vredno je napomenuti da je već od tog doba Odeljenje za narodno zdravlje Glavnog štaba Vojvodine otpošlo s kontrolom zdravstvenih ustanova i institucija i da je to postala u stvari svakodnevnna praksa, pored održavanja tečajeva, lečenja, organizovanja saniteta itd.

Naravno da snabdevanje lekovima u 1944. g. postaje već sasvim određena dužnost kako referenata za apotekarstvo, tako i čitave mreže saniteta sa određenim drugovima i drugaricama koji su pomoću svojih kanala od svih apoteka u Sremu i u Bačkoj donosili lekove u naše sanitetsko slagalište.

Naročito se tu istakla Dušanka Vozarević, rodnom iz Ležimira, koja je u 1944. godini odlazila u Rumu, Čalmu i Mitrovicu i donosila ogromne količine lekova.

Naše jedinice, kao što je VI vojvođanska brigada, pa i ostale koje su se ovde formirale u to vreme na teritoriji Srema, neposredno pred oslobođenje Srema i prelazak Glavnog štaba u Novi Sad, već su imale svoje referente saniteta lekare, a da ne govorimo o tome da je bolnički sastav i srednjemedicinski sastav bio uveliko na pozicijama regularne armije, s popunom od brigadnog saniteta, bataljonskog, četnog, prihvatilišta itd. itd.

Naš sanitet je morao da izdrži velike napore prilikom pužanja pomoći ranjenicima na bojnopolju i njihovog lečenja, uz istovremeno skrivanje. To je bio zaista herojski rad i zahtevao je borbenost našeg bolničkog osoblja, uglavnom drugarica, koje su nikle iz omladinskih organizacija po našim selima i iz boračkih sastava naših jedinica.

Teško bi bilo opisati podvige posebno za svaku drugaricu, počev od prvih drugarica koje smo naveli, a koje su u takvim podvizima i prednjačile, pa sve do drugarica koje su tek krajem 1944. g. ušle u red zdravstvenih radnika narodnooslobodilačkog rata. Taj samopregor u radu i ljubav prema ranjenim drugovima izbijali su u svakom momentu i na svakom mestu gde su naše drugarice obavljale svoju dužnost na kojoj nisu štedele sebe da, pored lečenja i izvlačenja ranjenika sa bojnopolja, odlaze s revolverima ili bez njih u sela da nabave sve one potrebe koje su za ranjenike bile neophodne, bilo da se radilo o lekovima, o ishrani ili o čemu drugom. Njihov rad je bio svestran i širok, vezan uz želje da što više doprinesu našim ranjenim i bolesnim drugovima, bez obzira na to što to nisu bile bolnice i ustanove u kojima se samo lečilo i pružala stručna pomoć. Zato su i naše ustanove u doba naše narodne revolucije bile sasvim drugog profila, u kojima su zdravstveni radnici obavljali sve poslove, bez obzira na to da li su oni stručni.

Broj ranjenika u 1944. g. uglavnom je stacionirao. Ukoliko su dolazili novi ranjenici, utoliko su stari već bili izlečeni, laki ranjenici slani na oporavak, ili su upućivani mesnim narodnim odborima da kao invalidi već preuzimaju izvesne dužnosti.

Prelaskom Glavnog štaba Vojvodine na čelu s generalom Kostom Nađom u Novi Sad naš sanitet već preuzima i civilnu vlast formirajući rukovodstvo na čelu sa dr Borom Gnjatićem za sanitet Vojne pozadine koji formira bolnice, naročito u Novom Sadu, Subotici, Bečeju, Savinom Selu, Petrovaradinu i u Somboru, a vrše se velike pripreme za prijem ranjenika sa fronta. Sanitet III armije, u stvari sanitet Glavnog štaba Vojvodine, zajedno s Glavnim štabom Vojvodine odlazi na front u Baranju i dalje u Mađarsku, gde iz Šikloša rukovodi evakuacijom ranjenika s naše jugoslovenske teritorije Papuka i smešta ranjenike preko evakuacionih centara Pečuja, Belog Manastira, Mohača i Bezdana u somborsku bolnicu koja postaje glavna prihvatna bolnica, kasnije III armije.

Armijski sanitet rukovodi divizijskim sanitetima XVI, 51. i XXVI divizije koje imaju svoje referente, svoje bolnice lakih ranjenika i mediko-sanitarne bataljone sa odeljenjima hirurškim, previjalištima itd.

Koliko je napredovao front, tako je i naš armijski sanitet formirao prihvatne armijske bolnice i obavljao svoje zadatke. Tako je u Šiklošu, gde je bio

mediko-sanitarni bataljon XVI divizije, bila i naša prihvatna bolnica III armije. Posle se ta bolnica premestila u Barč u Mađarskoj, gde smo već osposobili i stanicu za transfuziju krvi. Naš armijski sanitet je u to vreme imao epidemiologa i glavnog hirurga. Epidemiolog je bio dr Miloš Aranicki, a glavni hirurg dr Ljuba Rašović. Referent saniteta za trupnu službu bio je dr Radosav Pejaković, naš partizanski lekar od 1942. godine.

U Barču je sanitet zaista pokazao veliku sposobnost, jer smo već imali i dovoljno lekara: dr Đorđe Cvejić, dr Čedomir Suzić, dr Šibalić, dr Dejan Palinković, dr Ante Premeru. Referent za apotekarstvo je mr ph. Bogdan Aleksić koji je još kod pada Bijeljine stupio u naše jedinice i bio čitavo vreme u našoj XVI diviziji.

Referenti divizije su bili dr Mirko Kos u XVI, dr Pegan u XXVI i dr Mile Kovačev u 51. diviziji.

Naše jedinice su vodile borbu na našoj teritoriji oko Virovitice i dobijali smo veliki broj ranjenika, preko 500 dnevno. Ekipe su danonoćno radile u armijskoj bolnici i na divizijskim prihvatilištima, a armijskom sanitetu je bila dužnost da vrši evakuaciju u pozadinske bolnice, uglavnom u Bačku.

Decembra meseca 1944. godine formiran je Štab III armije i načelnik saniteta bio je dr Dušan Savić. Naše povlačenje kroz Baranju odvijalo se normalno s našim jedinicama sve do Belog Manastira, gde smo iz Mađarboja iz Mađarske evakuisali sve naše ranjenike i u Belom Manastiru, u našoj zemlji, formirali prihvatnu bolnicu III armije koja je funkcionisala i vršila dalju evakuaciju za Sombor, sve do našeg prelaska preko Drave i zauzeća Osijeka. Posle zauzeća Osijeka napredovanje naših jedinica uslovilo je da smo i u sanitetu duž celog fronta formirali armijske bolnice, tako u: Slavonskoj Požegi, posle u Virovitici, Varaždinu, a kasnije i u Mariboru, gde je u stvari naše jedinice zatekao i 9. maj dan kapitulacije Nemačke.

Kolikogod su naše armijske i divizijske ustanove bile jake i oformljene u velike bolničke i vanbolničke ustanove, mi smo za čitavo vreme toga fronta upućivali stalno ranjenike na oslobođenu teritoriju, uglavnom u Bačku i u Osijek, kasnije.

Evakuacija bolnice iz Maribora, po završetku rata, išla je pravo od Maribora za Novi Sad, gde se naša armijska bolnica, sa svim osobljem i upravnikom dr Milovanom Petrovićem, smestila u Petrovaradin u današnju bolnicu.

Opšta zdravstvena situacija na frontu od Novog Sada pa sve do Maribora bila je dosta dobra, sa izuzetkom manjeg broja oboljenja od pegavca. Zdravstveni sanitet Armije se ojačao naročito u materijalu i instrumentima, jer je prolaz naše Armije omogućio da se zdravstvene ustanove snadbujemo materijalom i lekovima, kao i s dovoljno instrumenata.

Naše pozadinske bolnice bile su takođe snabdevene instrumentima i lečenje ranjenika se u pozadini odvijalo po svim propisima medicinske nauke. Bilo je u ono vreme dosta lekara po tim pozadinskim bolnicama i ustanovama.

Važno je napomenuti da smo u evakuaciji ranjenika, neposredno posle rata, imali jednu epidemiju pegavca u St. Bečeju, čija se epidemija vrlo brzo lokalizovala samo na tu okolinu.

Cinjenica je, na kraju, da je naš sanitet u narodnoj revoluciji, kako u samom početku partizanskog ratovanja, tako i na kraju kod regularnog ratovanja na frontu u Mađarskoj, izvršio svoj zadatak i naročito posle rata osposobio veliki broj naših ranjenika i invalida za normalne dužnosti i poslove u našem društvu.